

ΑΛΜΠΡΕΧΤ ΝΤΙΤΕΡΙΧ

ΝΕΚΥΙΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΨΗΣ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ

Ἐπιμέλεια: Δημήτρης Ἰ. Κυρτάτας

Μετάφραση: Μαίρη Εὐσταθίου

GUTENBERG

ΕΠΙΜΕΤΡΟ IV
ΤΑ ΧΡΥΣΑ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΕΛΑΣΜΑΤΑ
(ἐπιστόμια)

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

ΣΤΗ ΝΕΚΥΙΑ τοῦ Ἄλμπρεχτ Ντίτεριχ σημαντικὴ θέση κατέχουν τὰ κείμενα ποὺ ἔχουν χαραχθεῖ πάνω στὰ πολὺ λεπτὰ χρυσὰ ἐλάσματα (ἐπιστόμια), τῶν ὁποίων ἡ συζήτηση προτάσσεται στὸ κεφάλαιό του «Ὁρφικο-πυθαγόρεια βιβλία γιὰ τὸν Ἄδη». Δύο χρόνια νωρίτερα, ὁ Ντίτεριχ εἶχε μελετήσῃ διεξοδικὰ γιὰ τὴν ὑψηγεία του τοὺς ὀρφικούς ὕμνους καὶ τὰ σχετικὰ μὲ αὐτοὺς ζητήματα (*De hymnis Orphicis*, 1891) καὶ εἶχε ἐντυπώσῃ στὴν ἔκδοσή ἀπὸ τὸν Ντομένικο Κομπαρέττι (Domenico Comparetti) τῶν μόλις ἔξι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γνωστῶν κειμένων πάνω σὲ χρυσὰ ἐλάσματα. Στὴ μελέτη του αὐτῆ, στὴν ὁποία καὶ παραπέμπει ὅταν συζητᾷ τὰ κείμενα τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων στὴ Νέκυια, ὁ Ντίτεριχ ἀποδέχεται καὶ ἐνισχύει περαιτέρω τὴν ἐρμηνεία καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ Κομπαρέττι, ὅτι δηλαδὴ τὰ κείμενα αὐτά, ἕως τότε δυσκολονόητα καὶ μυστηριώδη, ἦταν ἱερά/θρησκευτικὰ κείμενα κάποιας ὀρφικῆς λατρείας. Ἐνῶ ὅμως ὁ Κομπαρέττι δὲν θεωροῦσε ὅτι ἦταν ἄμεση ἢ ἰδιαιτέρα κρίσιμη ἡ συμβολὴ τῶν πυθαγορείων τῆς Ἰταλίας στὴ σύλληψη τῶν ὀρφικο-διονυσιακῶν ἐσχολογικῶν ἀντιλήψεων ποὺ ἀποπνέουν τὰ κείμενα στὰ χρυσὰ ἐλάσματα, ὁ Ντίτεριχ, ὅπως ἄλλωστε δηλώνει ὁ ἴδιος στὸν τίτλο τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου «Ὁρφικο-πυθαγόρεια βιβλία γιὰ τὸν Ἄδη», ἔκρινε ὅτι ἡ πυθαγόρεια συμβολὴ δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἀμελητέα, ἀν δὲν ἦταν μάλιστα καὶ καθοριστικὴ, ἀφοῦ οἱ τάφοι στοὺς ὁποίους ἐντοπίστηκαν τὰ

ἐνεπίγραφα χρυσά ἐλάσματα βρισκόνταν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ ὅπου ἄκμαζαν οἱ πυθαγόρειοι.

Οἱ κατευθυντήριες αὐτὲς γραμμὲς τοῦ Κομπάρεττι, ἀλλὰ κυρίως τοῦ Ντίτεριχ στὴ *Νέκνια*, στὴν ὁποία τὰ κείμενα αὐτὰ ἐντάσσονται στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς διαχρονικῆς ἐξέλιξης τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Ὅμηρο μέχρι τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, καθόρισαν καὶ ἐν πολλοῖς καθορίζουν ἀκόμη καὶ σήμερα τὴν πορεία τῆς ἔρευνας καὶ ἐρμηνείας τῶν κειμένων αὐτῶν. Ἡ νηφάλια καὶ προσεκτικὴ στὴ διατύπωση ἀνάλυση καὶ συζήτηση τῶν δεδομένων κατέστησε ἐξαιρετικὰ ἀξιόπιστη τὴν ἐρμηνευτικὴ πρόταση τοῦ Ντίτεριχ, ὁ ὁποῖος, χωρὶς δογματισμούς, ἀναγνώρισε δυναμικὲς ἀλληλεπιδράσεις καὶ ἀμοιβαῖες ἐπιρροὲς ἀνάμεσα στὰ συστήματα ἔκφρασης καὶ διατύπωσης ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἰδεολογιῶν, δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴν ὄρφικὴ λογοτεχνία καὶ γραμματεία, στὶς διονυσιακὲς μυστηριακὲς τελετές, στὴν πυθαγόρεια φιλοσοφία καὶ στὴν πρῶμην χριστιανικὴ γραμματεία.

Ἡ ἀντίδραση στὶς τολμηρὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀλλὰ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναπόφευκτες ἐρμηνευτικὲς προτάσεις τοῦ Κομπάρεττι καὶ κυρίως τοῦ Ντίτεριχ, τοῦ ὁποῖου ἡ *Νέκνια* ἄνοιγε καὶ νέους ἐρμηνευτικούς ὀρίζοντες πρωτίστως γιὰ τὴν πρῶμην χριστιανικὴ γραμματεία ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὴν τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος γενικότερα, ὑπῆρξε ἄμεση ἀλλὰ ὄχι καθολικὴ. Ὁ Οὐλριχ φὸν Βιλαμόβιτς Μέλεντορφ τὸ 1931-32, ὁ Ἴβαν Λίνφορθ (Ivan Linforth) τὸ 1941 καὶ ὁ Ἐρικ Ντόντς τὸ 1951 ἐπηρέασαν μὲ τὸ κύρος τους τὴν ἐπιστημονικὴ συζήτηση γιὰ τὰ κείμενα τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ὄρφισμό, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἔρευνα νὰ στραφεῖ σὲ ἄλλες κατευθύνσεις. Ὁ Γκύντερ Τσοῦντς τὸ 1971,¹ σὲ μιὰ συγκροτημένη ἀνάλυση τῶν κειμένων ποὺ χαράχτηκαν πάνω στὰ χρυσὰ ἐλάσματα, προσπάθησε νὰ καταδείξει, χωρὶς ὁμολογουμένως πολλοὺς ὑποστηρικτές, τὴν ἀποκλειστικὰ πυθαγόρεια προέλευση τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ τὴ σχεδὸν πλήρη ἀποσύνδεσή τους μὲ ὅ,τι σήμαινε ὁ ὄρος ὄρφισμός.

Τὴν ἐπιφυλακτικὴ στάση τῆς σιωπηλῆς πλειονότητος στὶς ἀντιδράσεις αὐτὲς ἀνέτρεψε ἡ δημοσίευση τὸ 1974 ἐνὸς νέου κειμένου χαραγμένου σὲ χρυσὸ ἔλασμα, ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα σὲ ἔκταση ποὺ ἦρθε

1. Günther Zuntz, *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, Ὁξφόρδη 1971.

στό φῶς κατὰ τὶς ἀνασκαφές ἐνὸς τάφου στὸ Ἴππώνιο (Vibo Valentia) τῆς Ἰταλίας.² Τὸ κείμενο αὐτὸ καταδείκνυε πέραν πάσης ἀμφιβολίας τὴν ἐρμηνευτικὴ πρόταση καὶ ἐνίσχυε τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Κομπαρέττι καὶ τοῦ Ντίτεριχ: ὅτι δηλαδή γιὰ τὴν καλύτερη καὶ δίχως παρωπίδες κατανόηση τῶν κειμένων αὐτῶν, τὰ ὁποῖα προέρχονταν ἀπὸ κάποιο «ἱερὸ βιβλίον», ἔπρεπε νὰ λαμβάνονται ὑπόψη οἱ ἐσχατολογικὲς/ἀποκαλυπτικὲς ἰδέες τῆς διονυσιακῆς λατρείας καὶ τῶν μυστηριακῶν τελετῶν, τῆς ἀποκαλούμενης ὀρφικῆς λογοτεχνίας καὶ μᾶλλον, σύμφωνα μὲ τὸν Ντίτεριχ, καὶ τῶν πυθαγόρειων διδαχῶν.

Μέχρι καὶ τὸ 1974 εἶχαν ἤδη προστεθεῖ ἔξι ἐπιπλέον κείμενα χαραγμένα σὲ χρυσὰ ἐλάσματα στὰ ἤδη ἔξι γνωστὰ στὸν Κομπαρέττι καὶ στὸν Ντίτεριχ, ἀλλὰ ἀπὸ τότε δημοσιεύθηκαν ἐπιπλέον τριάντα ἑπτὰ νέα, τὰ ὁποῖα ἐμπλούτισαν ἀποφασιστικὰ τὰ δεδομένα τῆς ἔρευνας στὰ ἑκατὸν εἴκοσι χρόνια πού ἔχουν μεσολαβήσει ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Νέκυιας. Ἀπὸ τὰ τριάντα ἑπτὰ νέα κείμενα, δύο πρόσθεσαν σημαντικὲς νέες λεπτομέρειες. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὴν Πέλλινα Τρικάλων, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε τὸ 1987 ἀπὸ τὸν Κυριάκο Τσαντσάνογλου καὶ τὸν Γιώργο Παράσογλου, ἀνέδειξε τὸν διαμεσολαβητικὸ ἀλλὰ κρίσιμο ρόλο τοῦ Διονύσου στὴν ἐσχατολογία τῶν κειμένων αὐτῶν. Ταυτόχρονα, κατέστησε σαφές ὅτι οἱ ὅποιες προσπάθειες ὁμαδοποίησης τῶν κειμένων μὲ τρόπο ἀπόλυτο ἦταν ἐπισηφαλεῖς, γιατί ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα ἐκπορεύονταν σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀπὸ παρόμοιες ἐσχατολογικὲς/ἀποκαλυπτικὲς ἰδέες γιὰ τὸ ἐπέκεινα.³ Τὸ δεύτερο κείμενο ἀπὸ τὶς Φερές τῆς Θεσσαλίας, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε τὸ 2004 ἀπὸ τοὺς Ρόμπερτ Πάρκερ καὶ Μαρία Σταματοπούλου, διεύρυνε ἀκόμη περισσότερο τὸν κύκλο τῶν μυστηριακῶν τελετῶν, ὅπως ἀκριβῶς ὑπαινισσόταν καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ Ντίτεριχ, ἀφοῦ ὁ συγκεκριμένος νεκρὸς μύστης τῶν Φερῶν εἶχε μνηθεῖ ὄχι μόνον στὰ ὄργια τοῦ Βάκχου (;) ἀλλὰ καὶ στὶς τελετὲς τῆς Χθονίας Δήμητρας καὶ τῆς Ὀρείας Μητέρας.⁴

2. Giuseppe Foti καὶ Giovanni Pugliese Carratelli, «Un sepolcro di Hipponion e un nuovo testo orfico», *La Parola del Passato* 29, 1974, σ. 91-126.

3. Kyriakos Tsantsanoglou καὶ Giorgos Parassoglou, «Two Gold Lamellae from Thessaly», *Ἑλληνικά* 38, 1987, σ. 3-16.

4. Robert Parker καὶ Maria Stamatopoulou, «A New Funerary Gold Leaf from Pherai», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 143, 2004, σ. 1-32. Δὲν εἶναι βέβαιη ἡ συμπλήρωση τῆς λέξης Βάκχου στὸ ἔλασμα.

Ἐντωμεταξύ, ἡ Ἄννα Ρουσαγιέβα εἶχε δημοσιεύσει ἤδη ἀπὸ τὸ 1978 μιὰ ομάδα ὀστέινων πλακιδίων πού ἤρθαν στὸ φῶς τὸ 1951 κατὰ τὴν ἀνασκαφὴς ὅχι κάποιου τάφου, ὅπως μὲ τὰ ἐνεπίγραφα χρυσὰ ἐλάσματα, ἀλλὰ στὴν ἀγορὰ τῆς Ὀλβίας στὴ Νότια Ρωσία.⁵ Στὰ πλακίδια αὐτὰ ὑπῆρχαν σὲ συντομογραφημένη μορφή χαραγμένες αἰνιγματικές λέξεις ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες καὶ οἱ ΔΙΟΝ(-) καὶ ΟΡΦΙΚ(-) πού ἐρμηνεύθηκαν ὡς σοβαρὴ ἔνδειξη («ὄρφικῶν τελετῶν τοῦ Διονύσου»). Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ὅμως δὲν ἔχει τύχει γενικῆς ἀποδοχῆς, ὅχι μόνο ἐπειδὴ δὲν πρόκειται γιὰ ἐντάφια ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τοῦ ὅτι σὲ κανένα κείμενο χαραγμένο σὲ χρυσὸ ἐλάσμα δὲν ἐμφανίζεται λέξη πού νὰ παραπεμπει, ἔστω καὶ ἔμμεσα, στὸν Ὀρφέα ἢ σὲ ὄρφικούς.

Τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 21οῦ αἰώνα, ὅπως καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ, ἡ ἐμφάνιση μὲ γεωμετρικὴ πρόοδο νέων κειμένων χαραγμένων πάνω σὲ χρυσὰ ἐλάσματα ἔστρεψε καὶ πάλι τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας στὰ κείμενα αὐτά. Ἔτσι, μετὰ ἀπὸ ἕκατὸ καὶ πλέον χρόνια, τὰ ἀποκαλούμενα ὄρφικὰ ἀποσπάσματα ἐπανεκδόθηκαν γιὰ λογαριασμὸ τῆς δόκιμης γερμανικῆς σειρᾶς Teubner ἀπὸ τὸν Ἀλμπέρτο Μπερναμπέ σὲ τρία τεύχη.⁶ Ὁ ἴδιος ὁ Μπερναμπέ καὶ ἡ Ἄνα Ἰζαμπέλ Χιμένεζ δημοσίευσαν ἐπίσης μιὰ ἐρμηνευτικὴ πρόταση σχετικὰ μὲ τὰ κείμενα αὐτά, ἢ ὁποῖα κλίνει πρὸς ἕναν ὄρισμὸ τοῦ ὄρφισμοῦ πού δὲν ἀπέχει καὶ πολὺ ἀπὸ αὐτὸν τοῦ Ντίτεριχ.⁷

Στὴ σχολὴ τῶν σκεπτικιστῶν σχετικὰ μὲ τὸν διευρυμένο ὄρισμὸ τοῦ ὄρφισμοῦ ἀπὸ τὸν Μπερναμπέ ἐντάσσεται ἡ μελέτη τοῦ Ράντικλιφ Ἐντμοντς, ὁ ὁποῖος ἐπαναδιατυπώνει καὶ ἐμπλουτίζει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Βιλαμόβιτς, τοῦ Λίνφορθ καὶ τοῦ Ντόντς.⁸ Ὁ Φρίτζ Γκράφ καὶ ἡ Σά-

5. Anna Rusyayeva, «Orfizm I kult Dionisa v Olvii», *Vestnik Drevnej Istorii* 143, 1978, σ. 87-104.

6. A. Bernabé, *Poetae epici graeci testimonia et fragmenta*, Pars II: *Orphicorum et orphicis similium testimonia et fragmenta*, fasc. 1-3, Μόναχο καὶ Λειψία 2004, 2005, 2007. Βλ. καὶ Ἀνθὴ Χρυσάνθου, *Defining Orphism: the Beliefs, the Teletae and the Writings (Trends in Classics Supplementary Volumes 94)*, Βερολίνο καὶ Βοστώνη 2020.

7. A. Bernabé καὶ A. I. Jiménez San Cristóbal, *Instructions for the Netherworld: The Orphic Gold Tablets*, with iconographical appendix by R. Olmos and illustrations by S. Olmos, μτφρ. M. Chase (*Religions in the Graeco-Roman World* 162), Λέιντεν 2007, μετάφραση τῆς ἰσπανικῆς ἔκδοσης τοῦ 2001.

8. R. G. Edmonds III, *Myths of the Underworld Journey: Plato, Aristophanes, and*

ρα Τζόνστον προτείνουν μιὰ πιὸ νηφάλια ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση ἀνάμεσα στὸν μαξιμαλιστικὸ ὀρισμὸ τοῦ ὄρφισμοῦ, ἢ «ὑπερ-ὄρφισμὸ» τοῦ Μπερναμπέ, καὶ τὸν μινιμαλιστικὸ ἢ «ὑπο-ὄρφισμὸ» τοῦ Ἐντμοντς.⁹ Ὁ ὑπογραφόμενος ἐπιχειρεῖ νὰ ἐντάξει στὴ συζήτηση ὄχι μόνον τὴ φιλολογικὴ καὶ θρησκευολογικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴ καὶ τοπογραφικὴ διάσταση τῶν χρυσῶν ἐνεπίγραφων ἐλασμάτων ὡς ἐντάφιων ἀντικειμένων, καὶ ἀναδεικνύει τὶς ἰδιαιτερότητες ποὺ παρουσιάζαν τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ καὶ ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ.¹⁰ Τέλος, στὸν συλλογικὸ τόμο ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Ράντικλιφ Ἐντμοντς, ἐπανεκδίδονται ὅλα τὰ κείμενα καὶ παρουσιάζονται μελέτες μὲ διαφορετικὲς καὶ μερικὲς φορὲς ἀντικρουόμενες προσεγγίσεις γιὰ μιὰ κατὰ τὸ δυνατόν πληρέστερη καὶ σφαιρικὴ καταγραφή τῶν ἐρμηνευτικῶν προβλημάτων.¹¹

Ἡ ἐπιλεκτικὴ αὐτὴ ἀναφορὰ στὴν πορεία τῆς πρόσφατης ἔρευνας, ἂν καὶ περιορίζεται στὴν πιὸ προσιτὴ ἀγγλόφωνη ἐργογραφία σχετικὰ μὲ τὰ κείμενα τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων, ἀποδεικνύει ὅτι τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰ γενικὰ συμπεράσματα τοῦ Ντίτεριχ (καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν τοῦ Κομπιάρεττι) ὄχι μόνον δὲν ἔχουν ἀνατραπεῖ μέχρι σήμερα, ἀλλὰ ἐνισχύονται καὶ ἐπιβεβαιώνονται μὲ τὴν προσθήκη κάθε νέου κειμένου. Ἡ δημοσίευση τῶν τριάντα ἐπτὰ νέων κειμένων ἐπέφερε, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, διορθώσεις καὶ βελτιώσεις στὶς ἀπόψεις τοῦ Ντίτεριχ. Αὐτὲς ὅμως ἀφοροῦν κυρίως λεπτομέρειες, ὑποθέσεις ἐργασίας καὶ ἐπιμέρους ζητήματα. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐπιρροὴ τῆς πυθαγόρειας φιλοσοφίας δὲν φαίνεται νὰ ἦταν τόσο καταλυτικὴ ὅσο ὑποδηλώνει ὁ τίτ-

the «Orphic» Gold Tablets, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2004, καὶ τοῦ ἴδιου, *Redefining Ancient Orphism. A Study in Greek Religion*, Καίμπριτζ 2013.

9. Fritz Graf καὶ Sarah Iles Johnston, *Ritual Texts for the Afterlife: Orpheus and the Bacchic Gold Tablets*, Routledge, Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 2007, 2η ἔκδοση 2013. Βλ. καὶ D. A. Meisner, *Orphic Tradition and the Birth of the Gods*, Οξφόρδη 2018.

10. Y. Tzifopoulos, «Paradise» Earned: *The Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete* (Hellenic Studies 23), Center for Hellenic Studies & Harvard University Press, Ουάσιγκτον 2010. Στὰ δώδεκα ἐλάσματα τῆς Κρήτης ἔχουν ἦδη προστεθεῖ ἄλλα τέσσερα: Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος, «Χρυσὰ ἐνεπίγραφα ἐπιστόμια, νέα καὶ παλαιά», *HOROS* 22-25, 2010-2013, σ. 351-56· Εὐα Τέγου καὶ Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος, «New Epistomia from Eleutherna», *Trends in Classics* 13, 2021, σ. 418-36· Νίκη Τσατσάκη καὶ Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος, «A New Epistomion from Sfakaki», *Trends in Classics* 14, 2022, σ. 124-38.

11. R. G. Edmonds III (ἐπιμ.), *The «Orphic» Gold Tablets and Greek Religion: Further Along the Path*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2011.

λος του κεφαλαίου («Όρφικο-πυθαγόρεια βιβλία για τον Άδη», αλλά επίδραση πυθαγόρειων έσχατολογικῶν ιδεῶν σίγουρα υπῆρξε σέ κάποιο βαθμό — άλλωστε στα συμπεράσματά του ο ίδιος ο Ντίτεριχ χρησιμοποιεῖ ὄχι μόνο τὸ επίθετο «ὄρφικο-πυθαγόρειες» ἀλλὰ καὶ τὸ επίθετο «ὄρφικο-διονυσιακές») ὅταν ἀναφέρεται σέ λατρεῖες ἢ ομάδες ἀνθρώπων. Ἐπίσης, οἱ ἀμοιβαῖες ἐπιρροές καὶ ἡ δυναμικὴ ἀλληλεπίδραση μεταξύ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ ἑλληνισμοῦ, οἱ ὁποῖες συνεχίστηκαν καὶ μετὰ τὸν χριστιανισμό, ἀνάγονται πλέον στὸν 2ο αἰώνα π.Χ. καὶ ὄχι, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ντίτεριχ, μόνο στοὺς πρώτους κρίσιμους μεταχριστιανικούς αἰῶνες.¹² Ὁ Ντίτεριχ μπορεῖ νὰ μὴν ὑποστηρίξει ὅτι ὁ χριστιανισμός προέκυψε ἢ ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴν παγανιστικὴ μυστηριακὴ τελετὴ ἢ ἀπὸ τὸν ὄρφισμό —ἀποψη ἡ ὁποία εἶχε προταθεῖ καὶ λόγω τῆς ἐπιρροῆς τῆς Νέκυιας—, ἐντούτοις εἶναι δύσκολο νὰ μὴν συμφωνήσει κάποιος μετὰ τὸ καταληκτικὸ συμπέρασμά του ὅτι ὁ χριστιανισμός τῶν πρώτων κρίσιμων αἰῶνων, χωρὶς τὴν πλούσια λογοτεχνικὴ καὶ ἄλλη παράδοση τοῦ ἑλληνισμοῦ, θὰ ἦταν τελείως διαφορετικός.

Παρὰ τὴν ἐπιμέρους αὐτὴ καὶ ἄλλες παρόμοιες διορθώσεις καὶ τροποποιήσεις, ἡ κοινὰ ἀποδεκτὴ ἀποψη τῶν ἐρευνητῶν ποὺ ἐντροφοῦν στὰ κείμενα τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων, σέ συνδυασμὸ καὶ μετὰ ἄλλες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, ἔχει ἀποδεχθεῖ ὡς δεδομένο τὸ γενικὸ πλαίσιο κατανόησης καὶ ἐρμηνείας τοῦ Ντίτεριχ. Ὅτι δηλαδὴ στὴ σύνθεση τῶν κειμένων αὐτῶν συνέβαλαν σέ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμὸ οἱ ἐσχατολογικὲς/ἀποκαλυπτικὲς ιδέες καὶ ἀντιλήψεις: α') τῆς διονυσιακῆς λατρείας καὶ ἄλλων μυστηριακῶν τελετῶν, β') τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο Ὀρφικά, ἀλλὰ καὶ τῆς υπόλοιπης ἑλληνικῆς γραμματείας, καὶ γ') τῆς πυθαγόρειας φιλοσοφίας. Ὡστόσο, ἀκόμη παραμένουν ζητούμενα τῆς ἐρευνας ὁ βαθμὸς καὶ ἡ ἔνταση τῆς δυναμικῆς ἀλληλεπίδρασης μεταξύ: α') τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων τῶν ὁποίων τὴ σύνθεση ἀπέδιδαν οἱ ἀρχαῖοι στὸν μυθικὸ ποιητὴ, μάγο καὶ προφήτη Ὀρφέα, β') τῶν μυστηριακῶν λατρειῶν καὶ πεποιθήσεων γιὰ τὸ ἐπέκεινα ποὺ σχετίζονται μετὰ τὸν θεὸ Διόνυσο καὶ ἄλλες θεότητες, γ') τῆς

12. Βλ. Ἰωάννης Ζηζιούλας, *Ἑλληνισμός καὶ χριστιανισμός, ἡ συνάντηση τῶν δύο κόσμων*, Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2003· Miguel Herrero de Jáuregui, *Orphism and Christianity in Late Antiquity*, Walter de Gruyter, Βερολίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 2010· καὶ Guy Stroumsa, «The Afterlife of Orphism: Jewish, Gnostic and Christian Perspectives», *Historia religionum* 4 (2012), σ. 139-58.

φιλοσοφίας ως τρόπου ζωής πού εισηγήθηκε ὁ Σάμιος Πυθαγόρας, καθὼς καὶ δ') τῆς μετέπειτα ἐξέλιξης ὅλων αὐτῶν τῶν ἐσχατολογικῶν ιδεῶν στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Ἄναμφισβήτητο πάντως ἀποτέλεσμα τῆς δυναμικῆς αὐτῆς ἀλληλεπίδρασης πρέπει νὰ ὑπῆρξε ἡ σύνθεση τῶν συνολικῶν σαράντα ἑννέα δημοσιευμένων κειμένων —κάθε ἓνα μὲ τις δικές του διακριτὲς ιδιαιτερότητες— τὰ ὁποῖα σὲ διαφορετικὲς περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου χαράσσονταν πάνω στὰ χρυσὰ ἐλάσματα γιὰ νὰ «συντροφεύουν» τοὺς νεκροὺς μύστες.